

Joanna Kowalik

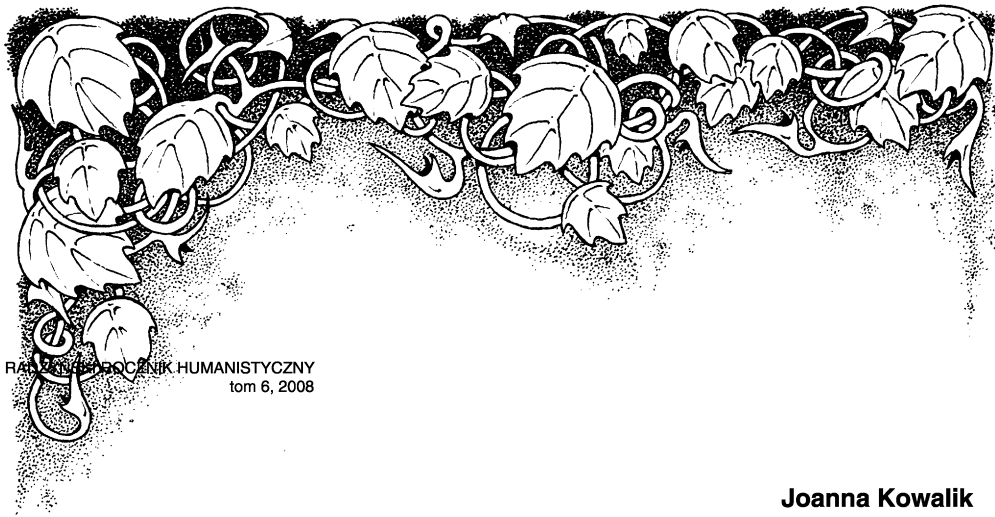
Ludność Radzyna na przestrzeni wieków : przyczynek do dziejów społeczności miasta

Radzyński Rocznik Humanistyczny 6, 126-139

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

RAJONOWY PRACOWNIK HUMANISTYCZNY
tom 6, 2008

Joanna Kowalik

Ludność Radzyna na przestrzeni wieków. Przyczynek do dziejów społeczności miasta

Próbując odtworzyć dzieje miasta Radzyna od momentu wydania przywileju lokacyjnego należy prześledzić również historię jego mieszkańców. Dzierżawca królewskiej ziemi znad Białki – Grot z Ostrowa, podkomorzy lubelski i kazimierski – 28 października 1465 r. wydał dokument lokacyjny. Nowe miasto założono „na miejscu pustym przy wsi Biała zwanym Radzików należącym do króla i będącym w dzierżawie”¹. Król Kazimierz Jagiellończyk zezwolił na lokację miasta *Radzyń alias Kozirynek* wydając przywilej datowany na dzień 31 marca 1468 r². Dokument królewski przenosił dotychczasowe miasto i przedmieście z prawa polskiego na magdeburskie. Powinności mieszczan określono w kolejnym dokumencie³. Radzyń lokowano na 16 łanach, czynsze, obowiązujące po 20 latach wolnych wynosiły z łanu – 1 ferton, z domu – 1 grosz, z ogrodu – 1 grosz, od wyroby trunków 2 grosze, od jatek pół kamienia łożu. Miastu nadano również prawo organizowania targów we czwartki oraz dwóch jarmarków w roku – na Św. Trójcę i Św. Krzyż⁴.

Niewiele zachowało się danych dotyczących pierwszych radzynian. Wśród nich niewątpliwie znajdowali się gospodarze – rolnicy oraz rzemieślnicy i kupcy.

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 3917, k. 5, kopie przywilejów miast guberni lubelskiej; G. Michalska, *Radzyń Podlaski, Studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1990, mps opracowania w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Oddział w Białej Podlaskiej, s. 34-35, 154-155.

² AGAD, KRSW, sygn. 3917.

³ Tamże, k. 94v.

⁴ Tamże.

Niewykluczone, że część z tych osób to dawni mieszkańcy Koziegorynku, Białki, Białej lub innych okolicznych osad. Niektórzy niewątpliwie przybyli tu z dalszych stron, wiążąc własne szanse z rozwojem nowego miasta.

W XV i XVI w. następował wyraźny rozkwit Radzyna, rosła więc liczba jego mieszkańców, poprawił się zapewne ich status majątkowy. Rejestr poborowy z 1533 r. podał wysokość podatku, „szosu” płaconego przez Radzyń. Wynosił on 12 florenów 24 grosze⁵. W 1569 r. ten sam podatek wzrósł znacznie do 25 florenów i 18 groszy⁶. Podatek gruntowy z 1569 r. wymienił następujących rzemieślników: 4 piekarzy, 2 kowali, 4 rzeźników, 3 szewców, 1 balwierza, 1 prasola⁷. Miasto otrzymało również dalsze przywileje. W 1540 r. na przykład, w miejsce dotychczasowych dwóch jarmarków rocznie, wprowadzono trzy: jeden na Św. Trójcę, drugi na Św. Krzyż, trzeci w Niedzielę Przewodnią⁸. W kolejnym Zygmunt August w 1564 r., w zamian za obowiązek naprawy mostów, grobli i dróg, zezwolił mieszczanom *na wieczne czasy* wywozić na „domową potrzebę” drewno leżące („susz”) z puszczy kąkolewskiej⁹. W 1639 r. król Władysław IV potwierdził spisane w Radzynie w 1623 r. przywileje radzyńskich solarzy. W dokumencie napisano: „My Jan Sieniawski Burmistrz, Woyciech Perech i Piotr Weszczołek, Krzysztof Brenczyk Rayce Miasteczka Jego Królewskiej Mości Radzyna oznajmujemy wszelakim stanom godności, którym to przynależy wiedzieć: Iż przyszedłszy do Nas sławny Paweł Bieńkowicz, Maciej Dolega, Krzysztof Stasiowicz, Andrzej Sobieszek, Walenty Suszek, Jakub Glinka Mieszczanie y Prasolowie Radzyńscy, okazali przed Nami pewne artykuły na papierze między sobą dla dobrego porządku przedawania soli w Miasteczku Radzynie skład solny mając, pisane, prosząc abyśmy je onym potwierdzili (...)”¹⁰. To jeden z najstarszych zapisów wymieniających z nazwiska mieszkańców Radzyna.

Należy sądzić, że wyraźne zmiany w sytuacji miasta nastąpiły w XVII w. Wtedy to nowy dzierżawca królewszczyzny, skupiający w swym ręku okoliczne wioski – Stanisław Antoni Szczuka – za pozwoleniem królewskim lokował „nowe miasto Radzyń”. Powoli i sukcesywnie zmieniały się granice miasta, jego wygląd, zwiększała się także liczba mieszkańców. Położony nieopodal rezydencji kolejny rynek otoczony został przez drewniane kramnice, należące w większości do ludności żydowskiej. Na rynku, dla urzędujących w Radzynie władz wybudowano ratusz. Na tyłach ówczesnego pałacu z fundacji Szczuki wystawiono również unicką cerkiew. W pracach, które toczyły się przy kolejnych budowach, a także przy rezydencji radzyńskiej, brali udział m.in. miejscowi rzemieślnicy. W aktach z lat 1699-1701 wymieniono pracujących w Radzynie cieśli – Wojciecha Skalskiego i niejakiego Joskę. Zapłacono wówczas także Janowi Dudbie za postawienie browaru w Branicy i Janowi Wyzdze „od zbu-

⁵ G. Michalska, dz. cyt., s. 40.

⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. IX, Warszawa 1888, s. 480 i n; hasło Radzyń oprac. przez Bronisława Chlebowskiego; „Źródła dziejowe”, T. IV, T. III, s. 422-424.

⁷ G. Michalska, dz. cyt., s. 40.

⁸ AGAD, KRSW, sygn. 3917, k. 913;

⁹ Tamże, k. 96;

¹⁰ Tamże; Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim (dalej: APL O/R), Hipoteka w Radzynie Podlaskim (dalej: HR), sygn. III/360, k. 59.

dowania karczmy w Gradowcu”¹¹. Źródło wymieniło również Wojciecha Kowala zobowiązanego do wykonania zawiasów „do tartaku”, podków „pod konia Raytarskiego”, krat „do okien 5 w Ratuszu”, klamek „do wrót przed młynem”¹². Marcin Mularz opłacony został za murowanie kominów w zabudowaniach folwarcznych, w ratuszu i karczmach oraz za poprawienie posadzki ceglanej na galerii w zamku, reparaacji piwnic w ratuszu oraz za „wymurowanie fundamentu na kolumnie w Wohiniu na granicy WXLitewskiego”¹³. Ponieważ prace prowadzono wówczas na szeroka skalę, na rachunkach Szczuki widnieją również: garncarze (Lewicki i Bartosz), szklarze i bednarze, drwale i garbarze¹⁴. Nie wszyscy wprawdzie musieli pochodzić z Radzyna, wydaje się jednak, że do prac prostszych i mających często charakter naprawy nie sprowadzono by rzemieślników z innych stron. Świadczyć może o tym i to, że w kolejnych latach następcy Szczuki, m.in. przy budowie pałacu i dzwonnicy, często korzystali z umiejętności radzyńskich majstrów.

Szczegółowe dane dotyczące zamieszkałej w Radzynie ludności przechował „Inwentarz miasta Radzyna” sporządzony w 1742 r. Właścicielem majątku był już wówczas Eustachy Potocki – mąż Marianny z Kątskich, wnuczki Stanisława Antoniego Szczuki. Dokument powyższy pozwala nie tylko poznać stan rozwoju gospodarczego majątku, jego dochody ale także samych mieszkańców dóbr, w tym radzynian. Źródło odnotowało 126 gospodarzy, w tym 58 katolików i 68 „żydów radzyńskich”. Oprócz gospodarzy użytkujących ziemię bądź posiadających nieruchomości w mieście, zamieszkiwała tu ludność bezrolna. Inwentarz nadmienił 97 komorników¹⁵. Ponieważ dane te zawierały jedynie liczbę gospodarzy – głów rodzin, aby uzyskać faktyczną liczbę mieszkańców miasta, należałoby dodać członków poszczególnych rodzin. Inwentarz oprócz gospodarzy podał jedynie ich dzieci, żon nie wymienił z imienia. Sądząc jednak z wyliczeń liczba ludności w mieście przekroczyła 700 osób.

W latach następujących po 1742 r., w okresie posiadania klucza radzyńskiego przez rodzinę Potockich, nastąpił wzrost dochodów czerpanych z majątku. Do rozwoju miasta przyczyniły się zapewne decyzje Eustachego Potockiego i prowadzone przez niego inwestycje¹⁶. Wzrosła też zapewne liczba mieszkańców miasta. Z tego okresu nie posiadamy jednak pełnych danych, podane przez dokument z 1799 r. liczby dotyczą bowiem mieszkających w Radzynie katolików. Wymieniono 128 gospodarzy – zobowiązanych do określonych powinności wobec dworu, nie podano natomiast liczby ludności żydowskiej¹⁷.

¹¹ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna (dalej: APR), sygn. 248, k. 7-8, *Expensa na Rzemieślników*.

¹² Tamże, k. 9-11.

¹³ Tamże, k. 11-12.

¹⁴ Tamże, k. 12-14.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta miasta Radzyna (dalej: AmR), sygn. 1, s. 71v-72, „Inwentarz miasta Radzyna 1742 r.”.

¹⁶ Rozpoczęta przez Eustachego rozbudowa radzyńskiej siedziby wymagała dużej ilości robotników. Obok sprowadzanych z Warszawy specjalistów-architektów, rzeźbiarzy i innych cenionych artystów, przy wznoszonym pałacu pracowali również miejscowi rzemieślnicy.

¹⁷ AGAD, KRSW, sygn. 3916; APL O/R, HR, sygn. III/356, „Inwentarz Dóbr Klucza Radzyńskiego pod Konkurs Kredytorski poddanych”; A. Lutostańska, *Pałac w Radzynie Podlaskim. Etapy kształtowania się rezydencji na tle rozwoju przestrzennego miasta*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXII, z. 3 (1977), s. 230.

Radzyń końca XVIII w. był niewielkim miastem, którego mieszkańcy zajmowali się rolnictwem, drobnym rzemiosłem i handlem. W świetle wspomnianego inwentarza dóbr radzyńskich z 1799 r., wiemy, że w mieście znajdowało się tylko 5 murowanych domów, 246 drewnianych „katolickich jako i żydowskich (...) prócz kramnic” oraz 4 domy „na Rabsztynie” – północno-zachodniej części miasta. Nawet wtedy, kiedy Radzyń stał się miastem obwodowym i powiatowym, utrzymywał nadal charakter rolniczy. Za czasów księżny Anny Sapieżynej sporządzono „Opis historyczny oraz topograficzno-statystyczny miasta”¹⁸. Zawiera on cenne informacje oraz zestawienie wszystkich przywilejów, jakie kiedykolwiek miasto otrzymało. Wśród ludności wymienił 1019 chrześcijan, zajmujących się głównie rolnictwem i 784 żydów parających się drobnym handlem i rzemiosłem. Stan zabudowy i uporządkowania Radzyna w początkach XIX w. nie różnił się od innych miasteczek. O wręcz fatalnym wyglądzie miasta w 1820 r. pisano: „Miasto Radzyń Dziedziczne Xiężney Sapieżynej, tak jest błotniste, że w samym Mieście (...) konie z powozami zagrzęzują skąd liczne zażalenia od różnych stron”¹⁹. Niedobrze przedstawiał się również stan zabudowy – 11 murowanych domów, 237 drewnianych. Z opisu dowiadujemy się ponadto, że „(...) Dla braku oryginalnych przywilejów Rozległości i granice miasta przy jego założeniu nie są wiadome. Obecnie zaś graniczy na wschód z wsią Kozirynkiem, na południe z wsią Zabiele na Północ z wsiami Płudy i Białka (...) na zachód zaś z wsiami dziedzicznymi Zabikow i Brzostowiec. Granice miasta tego czasu ani zmniejszone ani powiększone wedle tradycji mieszkańców”. Ponadto w mieście „Instytutów żadnych nie było y nie masz co do gmachów publicznych są Zamek murowany stanowiący Rezydencję Dziedziców, kościół parafialny wraz z Szpitalem murowanym przy tymże, tudzież [cerkiew] (...) Fabryk żadnych nie było i nie masz oprócz Exystujących teraz a mniej znaczących 5-ciu prywatnych garbarni y trzech mydlarni tudzież innych pierwszym potrzebom życia rzemieślników”²⁰.

Dochody Radzyna stanowiło wówczas 600 złp rocznie, zadeklarowanych przez dziedziczkę w 1818 r. na utrzymanie burmistrza i jego kancelarii, 282 złp 15 gr środków z „targowego i jarmarcznego” oraz kwoty ze spaśnego – 77 złp 5 gr opłat „od tych mieszkańców Miasta, którzy gruntów nie mając inwentarze utrzymują”²¹. Ponadto do dochodów miasta należały opłaty od nieruchomości, od „szynkujących winem chrześcijan lub Żydów (...) piwem, wódką, miodem (...)”, od muzyki w szynkach” oraz z kar administracyjno-policyjnych²². Miasto nie posiadało w tym okresie żadnych nieruchomości, z których czerpać mogłoby dodatkowy zysk²³. Z relacji przesyłanych wówczas do Komisji Rządowej wiemy, że całość uzyskanych dochodów przeznaczona była na utrzymanie administracji oraz opłaty rządowe. W 1822 r. Urząd

¹⁸ AGAD, KRSW, sygn. 3913, Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Radzyna dziedzicznego w województwie podlaskim, obwodzie radzyńskim położonego (...) 29 sierpnia 1820.

¹⁹ Tamże, *Pismo Komisji Województwa Podlaskiego do KRSW iP z dnia 21 grudnia 1820 r.*

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² Tamże, Etat dla Kassy Ekonomiczney Miasta Dziedzicznego Radzyna w Obwodzie Radzyńskim w województwie Podlaskim na lat sześć od 1 Stycznia 1821 do ostatniego Grudnia 1826 roku.

²³ Tamże, *Opisanie historyczne...*

Municipalny Miasta Radzyna z zastępcą burmistrza i jednocześnie rządcą dóbr Lindnerem nadesłali do kancelarii województwa podlaskiego uchwałę o wprowadzeniu dodatkowych dochodów do kasy miejskiej, tzw. kanonu od zarobków oraz z domów zajezdnych. Zgodnie z wyliczeniami dochód miasta miał się zwiększyć o 560 złp już w latach 1822-1823. Mieszkańcy nie zgłaszali pretensji do postanowienia i jak podawali urzędnicy opłaty te „nie są uciążliwe i bez żadnej sprzeczki są wpłacane”²⁴.

W oparciu o dane statystyczne uzyskane przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych wiadomo, że w 1818 r. Radzyna znalazł się wśród 19 miast prywatnych województwa podlaskiego, z których znaczny dochód czerpali właściciele. W przypadku Radzyna wynosił on 2 tys. 900 złp (dla porównania w Siedlcach ponad 20 tys. złp, w Łukowie – 8 tys. 200 złp, w Białej – 4 tys. 900 złp)²⁵. Radzyna był jednym z tych miast, których zła kondycja finansowa spowodowała, że nie było w stanie – bez dopłaty dziedzica – utrzymać się i opłacić pensję burmistrza.

Kolejne informacje dotyczące liczby zamieszkałej w Radzynie ludności pochodzą z 1827 r. „Tabella miast, wsi i osad...” oprócz zamieszkałych w mieście podała liczbę domów. W Radzynie naliczono wówczas 1954 ludności oraz 249 domów²⁶. Warto dodać, że ludność ta stanowiła blisko połowę mieszkańców dóbr radzyńskich, których centrum było miasto²⁷. Ponieważ brak tak dokładnych danych dla lat następnych, nie wiemy ile osób mieszkało w dobrach w momencie kupna ich przez Antoniego Szlubowskiego w 1834 r. Prawdą jest jednak, że w okresie po powstaniu listopadowym miasto Radzyna rozwijało się powoli. Walki powstańcze zahamowały bowiem na jakiś czas jego rozwój. Spadła ogólna liczba mieszkańców. Po krótkotrwałym kryzysie gospodarczym, wywołanym zniszczeniami i zmianą kursu w polityce caratu wobec Królestwa, ogólna liczba ludności zaczęła rosnąć. Szczególnie widoczne było to na przykładzie miast²⁸.

Dokładniejszych danych dotyczących ludności zamieszkałej w obrębie dóbr radzyńskich należących już do Antoniego Szlubowskiego dostarczyły wiadomości statystyczne parafii w Radzynie pochodzące z 1837 r. Źródło, oprócz katolików obrządku łacińskiego, wymieniło również unitów oraz ludność żydowską. W dokumencie podano także liczbę występujących w poszczególnych miejscowościach domów²⁹. Zaznacza się tu wyraźnie wzrost liczby ludności w stosunku do roku 1827. Według tych danych w dobrach radzyńskich mieszkało ponad 3.800

²⁴ Tamże, Pismo Komisji Województwa Podlaskiego do KRSW i P z dnia 7 lipca 1824 r.

²⁵ J. Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914). Zabudowa, ludność, gospodarka*, Warszawa 1994, s. 210-211.

²⁶ *Tabella miast, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożono w Biurze Spraw Wewnętrznych i Policji*, T. I i II, Warszawa 1827.

²⁷ Według źródła w obrębie majątku Radzyna, w skład których wchodziły wsie Biała, Białka, Branica, Chomejowa Wola, Główne, Kozirynek, Niewęgłosz, Olszewnica, Płudy, Rabsztyn, Zabiele, Zbulitów, mieszkało wówczas 4143 osób. *Tabella miast, dz. cyt.*, T. I, Warszawa 1827, s. 17, 18, 40, 67, 130, 236; T. II, s. 46, 61, 95, 128, 132, 302, 324.

²⁸ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, T. I, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 103-104.

²⁹ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Zarząd Dóbr Państwowych (dalej: ZDP), sygn. 15104, Wykaz obejmujący wiadomości statystyczne do etuszlagu kosztów na reperację kościoła Parafialnego w Mieście Radzynie z 14/26 grudnia 1837 r.

mieszkańców, w samym Radzynie – 1982 osoby. W większości byli to katolicy obrządku łacińskiego. Unicy mieszkali w Białce oraz Zbultowie. W Radzynie spisano tylko jedną osobę. Ludność żydowska należała przede wszystkim do mieszkańców miasta Radzyna. (Tab. 1).

Tabela 1. Liczba mieszkańców i domów w Radzynie z 1837 r.³⁰

Liczba dymów			
katolików		żydowskie	razem
obrzędki łacińskiego	obrzędki unickiego		
150	1	88	239
Ludność			
katolicka		żydowska	razem
obrzędki łacińskiego	obrzędki unickiego		
999	7	976	1982

Źródło: APR, ZDP, sygn. 15104.

Dopełnieniem obrazu miasta z pierwszej połowy XIX w. są raporty rewizora skarbowego powiatu radzyńskiego z 1845 r. Radzyń liczył wówczas 2.356 dusz, w tym tylko dwóch kupców i czterech kramarzy³¹. Omawiane w nich rezultaty handlu towarami kolonialnymi, kawą, cukrem i arakiem przedstawiają skromny wizerunek miasta³². „Jakkolwiek miasto Powiatowe Radzyń ma do 20-stu urzędników, Ci jednak mało płatni, bardzo muszą się oszczędzać żeby ich fundusze wystarczyły na mierne zaspokojenie główniejszych potrzeb życia, rzadko między niemi, kto by w roku tak znanym z drogocności wiktuałów jak jest terazniejszy, używał cukru, kawy a tem bardziej araku, jako artykułów zbytowych i tylko przy swobodniejszym powodzeniu używać się zwykłych. – Jest tu właśnie ciężka złożony chorobą Rachmistrz Powiatowy, a pomimo że pobiera 2000 pensyi, znajduje się w najopłakańszym stanie niedostatku wraz z żoną i siedmiorgiem dzieci, i jedynie dobroczynna składka przynosi utrzymanie familii i jego ratowanie. Czegoż więc po innych mieszkańcach spodziewać się należy, kiedy urzędnik, już znakomity jak na prowincji dwu tysięcznej płacy, w takim do liłości pobudzającym zostaje stanie? Jakoż w rzeczy samey w tem mieście ludność chrześcijańska i żydowska podobnie jak w innych miasteczkach (...), z wyłączeniem w każdym kilku osób nieco wyższej klasy – jest uboga, prosto rolnicza,

³⁰ Dokument wymienił również inne wsie należące do parafii radzyńskiej: Ustrzesz (w dobrach radzyńskich w XVIII wieku), Jaski (w rękach Szlubowskich dopiero po 1850 r.), Brzostówiec, Paszki Duże i Małe, Lichty, Wrzosów, Żabików, Sitno, Turów oraz Zabiele należące do rodzin szlacheckich.

³¹ AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (dalej: KRPiS), sygn. 2411, s. 28, Pismo Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu do Rewizora Skarbowego Okręgu Radzyńskiego z 20 kwietnia /2 maja 1845 r.

³² Tamże, s. 59-60.

nieprzemysłowa, żydostwo w nędzy pogrążone w wielu miejscach z głodu prawie umiera – w żadnej części do spożywania wymienionych artykułów liczoną być nie może”.

W 1845 r., w wyniku likwidacji guberni podlaskiej, powiat radzyński, obok siedleckiego, bialskiego i łukowskiego, znalazł się w guberni lubelskiej. W wyniku zmian terytorialnych liczba mieszkańców guberni lubelskiej w połowie lat czterdziestych przekroczyła milion³³. Radzyń w tym czasie liczył 2.356 osób. Liczba ta wzrosła do 4.532 w latach 1848-1850³⁴. Stan zaludnienia Lubelszczyzny w tym czasie wykazywał duże wahania. Największą liczbę mieszkańców odnotowano w 1851 r. (1.028.383 osób). W kolejnych latach nastąpił gwałtowny spadek, aż do 952.224 w 1859 r. Dopiero w latach sześćdziesiątych liczba ta ponownie przekroczyła milion³⁵. Wahania spowodowane były klęskami głodu i emigracją ludności do innych guberni. Wyjątkowo duże straty powodowały epidemie, szczególnie cholery i tyfusu³⁶.

Najsilniejszy wybuch chorób epidemiologicznych miał miejsce w 1852 i 1855 r. Rozprzestrzenieniu się ich sprzyjało nieprzestrzeganie zaleceń lekarskich, niski poziom higieny, migracja ludności oraz zbyt mała grupa lekarzy. Wśród dzieci najwięcej ofiar pochłaniała ospa. Szczepienia ochronne rozwinęły się silniej dopiero po 1842 r. i dopiero od tego czasu zaznaczył się spadek przypadków zachorowań³⁷. Ubytki w liczbie ludności nie rekompensował w tym okresie zbyt niski przyrost liczby ludności oraz imigracja.

Dokładniejsze dane dotyczące ludności zamieszkałej w Radzynie oraz otaczających go wioskach odnotowały dokumenty z lat sześćdziesiątych XIX stulecia. Według statystyki z 1865 r. w Radzynie mieszkało 2.727 osób³⁸. Wśród nich większość stanowili katolicy oraz ludność żydowska. Kolejnych informacji dostarczyły materiały z czasów realizacji uwłaszczenia w dobrach. Według nich w 1868 r. w Radzynie mieszkało 436 rodzin (3.292 osoby) i tyle też zapisanych było w księgach ludności stałej³⁹.

Ważnym aktem prawnym regulującym kwestię własności ziemi w miastach był ukaz o likwidacji stosunków dominialnych, wydany 28 października/9 listopada 1866 r. Dokument ten dotyczył nie tylko miast prywatnych, ale i miast określanych w XIX w. jako rządowe, narodowe lub skarbowe. Dzielił ludność miast na dwie grupy: mieszczan rolników i nie-rolników. W stosunku do mieszczan rolników rozciągał przepisy ukazu o uwłaszczeniu włościan z 1864 r. oraz postanowienia Komitetu Urządzącego. Dokument przyznawał mieszczanom prawo własności stałe posiadanych ziem wraz z serwitutem. Właścicielom natomiast pozostawiono czasowo propinacje. Zniesiono natomiast wszelkie ograniczenia, ścieśnienia i monopole, względnie

³³ T. Mencil, *Między powstaniem 1831-1864*, [w] *Dzieje Lubelszczyzny*, T. I, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 546.

³⁴ AGAD, KRPIŚ, sygn. 2411, s. 273-274; sygn. 2412.

³⁵ T. Mencil, *Między powstaniem ...*, s. 546.

³⁶ Tamże, s. 547.

³⁷ Tamże, s. 548-549.

³⁸ AGAD, KRŚW, sygn. 218e, s. 43e, Dane statystyczne miast Królestwa Polskiego.

³⁹ APL, Komisarz ds. Włościańskich Powiatu Radzyńskiego (dalej: KWR), sygn. 210.

związane z nimi opłaty. Znosząc tzw. ciężary dominialne, powstałe z przepisów dawnego prawa feudalnego, z aktów erekcji i organizacji miast, przywilejów i nadań, pozostawił wszelkie obowiązki wynikające z dobrowolnych umów między dziedzicami a miastami lub ich mieszkańcami. W wyniku ukazu z 1866 r. własność w miastach stała się własnością pełną⁴⁰.

Likwidacja własności w miastach prywatnych przeprowadzona została w ciągu około 3 lat po 1866 r. W tym czasie sporządzone zostały tabele likwidacyjne dla poszczególnych miast. W dokumencie tym oddzielnie umieszczono działki podpadające pod ukaz z roku 1864 (mieszczan rolników) i oddzielnie podpadające pod ukaz z 1866 r. (mieszkańcy miasta nie-rolnicy), głównie ze względu na uprawnienia serwitutowe. Ponadto w księdze hipotecznej dóbr, do których miasto należało, na wniosek władz ziemskich zamieszczano wzmiankę, jakie przestrzenie w morgach użytków i nieużytków rolnych przeszły na podstawie ukazu z 1864 i 1866 r. na własność miasta i jego mieszkańców. Podobnych wpisów dokonywano również w przypadku poszczególnych wsi.

Zarząd dóbr radzyńskich projekt tabeli likwidacyjnej dla miasta złożył w komisji włościańskiej w grudniu 1867 r. Oprócz projektu tabeli do władz przesłano wypisy z działów księgi hipotecznej, kopie tabel prestacyjnych miasta z 1846 r. oraz tabeli dodatkowej z 1861 r., decyzję Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych zatwierdzających powinności mieszczan względem dworu, oryginalny plan gruntów miejskich z 1808 r. oraz kopię rejestru pomiarowego (dokumenty te niestety nie zachowały się do dzisiaj)⁴¹. Tabela likwidacyjna dla Radzyna sporządzona została ostatecznie w 1870 r.⁴²

Na mocy ukazów carskich w mieście Radzynie na rzecz uwłaszczonych mieszczan – 320 osad – odpadło 2.403 morgów i 224 prętów gruntów, w tym użytków 2.355 morgów 59 prętów i 48 morgów 170 prętów nieużytków⁴³. Tabela likwidacyjna wymieniła 242 mieszczan rolników, którym przyznano 204 osady oraz pastwisko „Lendzinek” zajmujące 52 morgi 7 prętów gruntu pod wygonami. Mieszczanom nierolnikom, których uwzględniono 203, nadzielono 115 osad. W tabeli likwidacyjnej wymieniono również grunty uznane za wspólne: szopę na narzędzia pożarowe, synagogę, szkołę żydowską, wartownię przy drodze Kockiej i Międzyrzeckiej, bydłobojnię, plac przy niej oraz rynek.

Według rejestru pomiarowego mieszczanie rolnicy oraz włościanie zamieszkali w Radzynie otrzymali razem z gruntami wspólnymi 2.268 morgów 137 prętów ziemi. Natomiast uwzględnieni w uwłaszczeniu bezrolni otrzymali 28 morgów 105 prętów plus prawo do korzystania z gruntów wspólnych zajmujących łącznie 59 morgów 178 prętów. Wszystkiego razem było 2.404 morgi 290 prętów, w tym grunty użytkowe zajmowały 2.356 morgów 120 prętów, a nieużytki 48 morgów 170

⁴⁰ J. Mazurkiewicz, W. Ćwik, *Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny (1809-1866)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio G, vol. IV (1957), s. 100-103.

⁴¹ APL, KWR, sygn. 210, *Pismo Zarządu Dóbr z 19/31 grudnia 1867 r.*

⁴² Tamże, Tabele Likwidacyjne, sygn. 2503, Radzyń.

⁴³ APL O/R, HR, sygn. VII/151.

prętów. Powyższe wielkości różniły się nieznacznie od danych z tabeli likwidacyjnej miasta Radzynia oraz danych zapisanych w księdze wieczystej dóbr.

W granicach miasta znajdowały się również grunty parafii obrządku unickiego (72 morgi 10 prętów) oraz łańciskiego (7 morgów 120 prętów), kościół i dom parafialny (212 prętów), osada Rabsztyn (1 morga 40 prętów), stajnie (3 morgi 182 pręty) oraz grunty folwarczne (172 morgi 250 prętów). Razem 257 morgów 214 prętów.

W skład powiatu radzyńskiego należącego w 1867 r. do nowopowstałej guberni siedleckiej wchodziły dwa miasta (Radzyń i Międzyrzec), osada Wołyn oraz 14 gmin (Biała, Brzozowy Kąt, Lisiowólka, Jabłoń, Kąkolewnica, Milanów, Misie, Suchowola, Siemień, Sitno, Zahajki, Tłuściec, Żerocin, Żelizna)⁴⁴. Powiat liczył wówczas 67.939 mieszkańców. Fakt, że w 1872 r. ich liczba wynosiła już 77.462, świadczy o stałym wzroście demograficznym⁴⁵. W Radzynie mieszkało w tym czasie 3.340 mieszkańców, był on więc o wiele mniejszy od sąsiedniego Międzyrzecza z ponad dziewięcioletnią liczbą⁴⁶. Pod koniec lat osiemdziesiątych liczba radzynian wzrosła do 4.471 osób, z tego 1.513 stanowili katolicy, 45 prawosławni, a 279 Żydzi⁴⁷. W 1897 r. ogólna liczba ludności w powiecie wynosiła 87.731. Z tej liczby zdecydowanie więcej było mieszkańców wsi – 68.034, niż miast – 19.697. Wśród ogółu ludności więcej było również mężczyzn niż kobiet. Kobiety posiadały przewagę jedynie na wsi, w miastach dominowali mężczyźni⁴⁸.

Warto dodać również w tym miejscu, że ludność miast stanowiła przeszło 23% ogółu ludności, wobec 76% mieszkańców w wioskach i osadach. Na przestrzeni lat 1867-1904 stosunek procentowy ludności miejskiej i wiejskiej nie uległ dużym zmianom, w niewielkim stopniu tylko przechylił się na korzyść wsi⁴⁹. W 1904 r. gubernię siedlecką zamieszkiwało 957.696 osób, z czego zdecydowana większość (826.620) mieszkała poza miastem, a 131.676 w miastach. Podobnie sytuacja wyglądała w powiecie radzyńskim. Tu w osadach i wsiach mieszkały 80.852 osoby, w samym Radzynie zaledwie 5.842. Inaczej sytuacja wyglądała w Międzyrzeczu, mieszkały w nim bowiem 15.894 osoby⁵⁰.

Wciąż rosła ogólna liczba ludności w miastach i wsiach powiatu. Spowodowane było to niewątpliwie przyrostem naturalnym. W 1877 r. zmarło 13.524, a urodziło się 27.200 ludzi⁵¹. W latach 1900-1904 wzrost liczby ludności w powiecie radzyńskim, podobnie jak w całej guberni siedleckiej, następował równomiernie. Ilustrują to dane podane przez władze w „Obzor Siedleckiej Gubernii” (Tab. 2). Według informacji podanych przez *Encyklopedię Orgelbranda* na początku XX w. wobec

⁴⁴ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 103-104.

⁴⁵ W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 331.

⁴⁶ S. Jarmuł, *Szkice z dziejów Radzynia Podlaskiego i byłego powiatu radzyńskiego*, Radzyń Podlaski 1995, s. 129.

⁴⁷ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, dz. cyt.*, T. IX, Warszawa 1888, s. 481.

⁴⁸ Z. Daszyńska-Golińska, *Stosunki ludności województwa lubelskiego*, [w:] *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, T. 1, *Zagadnienia podstawowe*, red. Ignacy Czuma, Lublin 1932, s. 144-145.

⁴⁹ U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905-1907*, Warszawa 1985, s. 20.

⁵⁰ *Obzor Siedleckiej Gubernii za 1904 god*, Siedlce 1905, s. 5.

⁵¹ *Pamiętna Książka Siedleckiej Gubernii na 1878*, Siedlce 1879, s. 224.

ogólnej liczby mieszkańców w powiecie – 87.702 – Radzyń liczył 5.718 mieszkańców⁵². W latach kolejnych śmiertelność również nie była duża. Od 1910 do 1911 r. na terenie miasta Radzynia zmarło 167 osób. Odnotowane przypadki dotyczyły jedynie chorujących m.in. na dyfteryt, szkarlatynę, krwotoki, wylewy, choroby płuc, zakażenia itp. Nie pojawiały się wśród wspomnianych chorób takie, które świadczyłyby o epidemii⁵³.

Tabela 2. Przyrost ludności w powiecie radzyńskim (bez miasta) oraz w mieście Radzyniu w latach 1900-1905.

Miasto/Powiat	1900	1901	1902	1903	1904
Radzyń	5.543	5.643	5.730	5.791	5.842
Radzyński	76.275	77.247	78.522	79.692	80.852

Źródło: Opracowano na podstawie *Obzor Siedleckoj Gubernii za lata 1900-1905*⁵⁴.

Podsumowania rozwoju miast w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia dokonała Maria Nietyksza. Do grupy miast, których liczba ludności zwiększyła się dwukrotnie zaliczyła również Radzyń. Stan populacji centrum dóbr radzyńskich kształtował się następująco, w 1872 r. – 3.430 mieszkańców, w 1897 r. – 5.321, a w 1913 r. – 7.295 mieszkańców. Jako przyczynę rozwoju autorka podała otwarcie linii kolejowej⁵⁵. W oparciu o materiały statystyczne opracowane przez Władysława Grabskiego można było ustalić kolejne fakty dotyczące wielkości i stopnia zasiedlenia Królestwa Polskiego, w tym również obszaru, z którym związane były dobra radzyńskie i sam Radzyń. Według nich w 1914 r. powiat radzyński liczył 103.275 mieszkańców. Wciąż zdecydowaną większość zajmowała tu ludność mieszkająca poza miastem. W obliczeniach brano wówczas pod uwagę nie tylko miasta, miasteczka, gminy, ale również gromady wiejskie i kolonie oraz folwarki⁵⁶. Tak więc w mieście Radzyniu mieszkało 7.029 osób (mniej więc od podanych przez Nietykszę w 1913 r.), natomiast w wioskach, osadach i folwarkach położonych na terenie gminy Biała, skupionych wokół miasta – 12.254 osób⁵⁷.

Pod względem narodowościowym gubernia siedlecka była bardzo zróżnicowana. Oprócz ludności polskiej zamieszkiwali ten teren Żydzi, Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy, Niemcy. Badania składu narodowościowego są utrudnione, jak podkreśliła Urszula Głowacka-Maksymiuk, „ze względu na to, że jedynymi źródłami w tym względzie są materiały statystyczne rosyjskie, a te przedstawiają skład narodowościowy guberni w sposób tendencyjny, zawyżając liczbę ludności rosyjskiej, w szcze-

⁵² *Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda z ilustracjami i mapami*, T. XII, Warszawa 1902, s. 493.

⁵³ APL, Rząd Gubernialny Siedlecki (dalej: RGS), sygn. 1301, s. 15-196; sygn. 1332, s. 22-251.

⁵⁴ Zob.: U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka ...*, s. 26-27.

⁵⁵ M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986, s. 363-367.

⁵⁶ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego Rok 1914*, oprac. pod kierunkiem Władysława Grabskiego, Warszawa 1915, s. 14, 27.

⁵⁷ Tamże.

gólności odnośnie do terenów zamieszkałych przez ludność unicką. Ponadto statystyki te uwzględniały przede wszystkim wyznanie, a nie narodowość⁵⁸. Przeważającą większość ludności guberni stanowili Polacy. Procent ten faktycznie był o wiele wyższy niż ten podawany w opracowaniach rządowych. Problem polegał jednak na klasyfikowaniu ludności unickiej, którą władze carskie, realizując politykę rusyfikacji, zaliczały do ludności prawosławnej. Drugą pod względem liczebności grupę narodowościową w guberni stanowiła ludność żydowska. Zamieszkiwała ona głównie w miastach, w których jej odsetek często był wyższy niż ludności polskiej. Kolejną co do wielkości grupą była ludność ukraińska. Prawdopodobnie to właśnie do Ukraińców zaliczano unitów, zakłamując w ten sposób faktyczny obraz narodowościowy. Niewielką procentowo grupę stanowili Rosjanie. Największy ich odsetek znajdował się w miastach. Wynikało to stąd, że w miastach osiedlali się Rosjanie obsadzający stanowiska w rusyfikowanej administracji. Niewielki odsetek stanowili również Białorusini zamieszkali na wschodnich terenach guberni. Ich faktyczna liczba byłaby trudna do ustalenia z racji zaliczania ich do ludności rosyjskiej bądź ukraińskiej. Na terenach guberni mieszkali również Niemcy. Byli to przede wszystkim koloniści, chociaż znajdowali się wśród nich także pracujący we dworach lub w jego administracji⁵⁹.

Przynależność do określonej narodowości pokrywała się w zasadzie z wyznaniem. Z wyjątkiem unitów, których siłą zaliczono do prawosławnych, Polacy byli wyznania rzymskokatolickiego, Żydzi reprezentowali wyznanie mojżeszowe, Rosjanie – prawosławne, Niemcy – ewangelickie⁶⁰. Ukształtowanie się struktur narodowościowych w mieście Radzyniu oraz powiecie, którego był stolicą, ukazują tabele 3 i 4. Na tym jednym przykładzie widać specyfikę układów narodowościowych w guberni. Przede wszystkim wynika z nich przewaga ludności żydowskiej w miastach, a katolickiej poza ich granicami⁶¹. Na początku XX w. w Radzynie mieszkało ponad 2 tysiące katolików obrządku łacińskiego, 141 prawosławnych, ponad 3 tysiące Żydów oraz 9 ewangelików.

Pod względem warstw społecznych ludność zamieszkującą gubernię siedlecką stanowili w zdecydowanej większości chłopci. Procent ten byłby wyższy, gdyby doliczyć doń kolonistów niemieckich, którzy zamieszkiwali wsie i trudnili się przede wszystkim rolnictwem. Statystyki rosyjskie wyłączały jednak tę grupę jako osobną. Drugą podstawową grupę stanowili mieszczanie, których źródłem utrzymania była praca w różnych zawodach, w administracji, przemyśle, rzemiośle, handlu, szkolnictwie, służbie zdrowia itp. Do licznych w guberni zaliczała się również szlachta, zróżnicowana we własnym kręgu. Żyła więc tu zarówno szlachta zagrodowa oraz szlachta-ziemianie, posiadający znaczne majątki. Wszystkie te grupy uzupełniali reprezentanci duchowieństwa, wojska i wspomnianych już kolonistów niemieckich⁶². Z kolei w strukturze zawodowej ludności zamieszkałej w guberni siedleckiej, a więc w powiecie radzyńskim również, najbardziej powszechnym zajęciem było rolnictwo. O

⁵⁸ U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka...*, s. 20.

⁵⁹ Tamże, s. 21-22.

⁶⁰ Tamże, s. 22.

⁶¹ Tamże, s. 22-24.

⁶² Tamże, s. 25.

wiele mniej osób zatrudniał przemysł, handel i rzemiosło oraz służba u innych⁶³. Struktura ludności zamieszkałej wówczas w Radzynie wyglądała podobnie. W zdecydowanej większości byli to rolnicy, następnie zajmujący się handlem, pracownicy nielicznych zakładów przemysłowych, służba oraz niewielka grupa urzędników, nauczycieli i osób duchownych.

Tabela 3. Ludność według wyznań w 1897 r.

Powiat Radzyń	Liczba				
	Rzymscy katolicy	Prawosławni	Wyznanie mojżeszowe	Inne wyznania	Ogółem
miasta	4.927	2.467	12.074	229	19.697
wieś	59.228	4.263	3.540	1.003	68.034
Powiat	64.155	6.730	15.614	1.232	87.731

Źródło: Z. Daszyńska-Golińska, dz. cyt., s. 194-195.

Tabela 4. Skład wyznaniowy ludności w Radzynie i powiecie radzyńskim. Stan na rok 1904.

miasto/ powiat	Liczba osób				
	katolików	prawosławnych	wyznania mojżeszowego	ewangelików	inne wyznania
Radzyń	2.209	141	3483	9	-
Radzyński	41.498	34.451	3.377	1.520	6

Źródło: U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka ...*, s. 23-24.

W okresie pierwszej wojny światowej rozwój miast oraz otaczających je wsi i osad został zahamowany. Straty w ludności wynikały z szerzących się chorób, ofiar poniesionych na froncie, ale także z powodu przymusowej ewakuacji przed armią carską i wyjazdu rosyjskich urzędników i policji sprowadzonej tu w czasach zaborów. W 1920 r. śmiertelność w powiecie radzyńskim wyniosła 1.427 osób, w tym 1.184 katolików, a 243 Żydów. Przyczyną zgonów w 30% była choroba zakaźna. Na terenie podległym Starostwu Powiatowemu do najczęściej występujących chorób zakaźnych należał: dur plamisty, ospa, tyfus, śpiączka, zimnica i świerzb. Warunki wojenne sprzyjały niewątpliwie rozwojowi tych chorób⁶⁴. Straty ludności były tak duże, że niektóre miejscowości zostały całkowicie wyludnione. W całym powiecie takich miejscowości było osiem. W majątku radzyńskim należał do nich Zosin położony w obre-

⁶³ Tamże, s. 27.

⁶⁴ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski (dalej: UWL), Wydział Spraw Politycznych (dalej: WSP), sygn. 1959, s. 12.

bie Chomejowej Woli⁶⁵. Konsekwencją wydarzeń wojennych był więc spadek liczby ludności zamieszkałej w miastach i wsiach. W 1921 r., a więc po najeździe bolszewickim, powiat radzyński liczył ogólnie 88.381 mieszkańców, z czego 17.455 osiedlonych było w miastach, a 70.926 we wsiach. Dane statystyczne dostarczyły również porównania pod względem przynależności do poszczególnych wyznań. Odnotowano występowanie tych samych wyznań, co w latach poprzednich. Na podstawie zestawienia dotyczącego przyrostu ludności w powiecie radzyńskim z lat 1897-1921 ocenić można liczebność poszczególnych grup wyznaniowych. W zestawieniu tym przedstawiono dane z dwóch okresów: okresu zaborów oraz czasów po odzyskaniu niepodległości, rozdzielonych jedynie latami wojny. Wydarzenia, które im towarzyszyły musiały w konsekwencji prowadzić do zmian demograficznych. Przede wszystkim nastąpił przyrost ludności mieszkającej na wsi, działania wojenne przyczyniły się do spadku liczby mieszkańców miast. Pod względem struktury wyznaniowej nastąpił natomiast znaczny przyrost liczby wyznawców religii rzymskokatolickiej. W miastach i wsiach powiatu odnotowano wówczas gwałtowny spadek wyznawców prawosławia. Związane było to z wprowadzonym w 1905 r. ukazem tolerancyjnym, który spowodował przechodzenie dawnych unitów z prawosławia na katolicyzm. W przypadku wyznawców religii mojżeszowej wzrost ich liczebności nastąpił jedynie w miastach, na wsi miał miejsce znaczny spadek ludności żydowskiej⁶⁶.

Statystycznie ludność powiatu wciąż więc w zdecydowanej większości zamieszkiwała okoliczne wsie. Byli wśród nich zarówno właściciele blisko 15 tysięcy gospodarstw chłopskich, z olbrzymią przewagą gospodarstw drobnych i średnich, pracownicy folwarczni, a także ludność bezrolna zatrudniana w zakładach przemysłowych oraz sezonowo w funkcjonujących tu ponad sześćdziesięciu majątkach ziemskich⁶⁷. Odbudowujące się powoli ze zniszczeń miasta w większości zamieszkiwała ludność żydowska. Stanowiła około 60% ogólnej liczby mieszkańców Radzyna, Międzyrzecza oraz Wohynia. W stosunku do lat powojennych, w 1938 r. wzrosła ogólna liczba ludności powiatu. Sam Radzyń posiadał wówczas 5.291 mieszkańców⁶⁸.

Miasto Szczuki, Potockich, Sapiehów i Szlubowskich rozwijało się, podobnie jak i inne miasteczka Podlasia i Lubelszczyzny, w typowych warunkach rolniczego regionu. Stan ludności Radzyna na przełomie wieków kształtował się w zależności od sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej. Rozwój miasta do czasów zaborów był wynikiem starań jego dzierżawców a następnie właścicieli. Poczynając od rozbiorów Polski, aż do czasów Królestwa Kongresowego następował upadek miast będący rezultatem walk i przemarszów licznych wojsk, rekwizycji, pożarów, dezorganizacji władz oraz postępującej pauperyzacji społeczeństwa. W pierwszej połowie XIX w. nastąpił rozwój połączony z ogólnym porządkowaniem układów przestrzennych i zabudowy. Okres powstań narodowych przyniósł jednak dalsze straty, a przede wszystkim wzrost represji władz rosyjskich uderzających w zamieszkałą tu ludność. Wyróżnikiem była tu również struktura narodowościowa i wyznaniowa.

⁶⁵ Z. Daszyńska-Golińska, *Stosunki ludności województwa lubelskiego...*, s. 135.

⁶⁶ Tamże, s. 194-195.

⁶⁷ B. Międzybłocki, *Monografia powiatu radzyńskiego*, Lublin 1932, s. 33-51.

⁶⁸ S. Jarmuł, *Szkice z dziejów...*, s. 174.

Obok ludności polskiej w Radzynie mieszkała ludność żydowska oraz ruska. Specyficzny dla Podlasia był problem unitów oraz podjęta przez carat próba wcielenia ich siłą do prawosławia, która doprowadziła do ponad trzydziestoletniej „walki” i starań o zachowanie wiary i polskości. Obok szeregu problemów, reformy agrarne lat sześćdziesiątych XIX stulecia znosząc zależności mieszkańców miast od dworu dawały nowe możliwości uzyskania dodatkowych dochodów w pracy poza gospodarstwem rodzinnym. Przyczyniły się do tego także powstałe w mieście i dobrach radzyńskich nieliczne zakłady przemysłowe. Przełom XIX i XX stulecia to także okres wzmożenia działalności społecznej i kulturalnej radzynian. Pamiątki pozostałe po mieszkańcach powoli zanikających radzyńskich domów, nie zawsze zauważane, w milczeniu przypominają nie tak odległą przecież historię.